

Володимир Шинкарук

АЗ – БУКИ

*Літературно-мистецькі
студії*

Житомир
Полісся
2015

УДК 82(091):908
ББК 83.3(4Укр-4Жит)
Ш 62

*Надруковано за ухвалою
Вченої ради Житомирського державного університету ім. І. Франка
(протокол № 5 від 26.12.2014)*

Рецензенти:

Петро Васильович Білоус,
доктор філологічних наук, професор.
Володимир Олегович Єршов,
доктор філологічних наук, професор.
Віктор Михайлович Мойсієнко,
доктор філологічних наук, професор.

Ш 62 Шинкарук В. Ф. Аз-Буки. Літературно-мистецькі студії. –
Житомир : Полісся, 2015. – 278 с. – Серія «Бібліотека
кафедри теорії та історії світової літератури НН ІФЖ
Житомирського державного університету імені І. Франка»

ISBN 978-966-655-700-4

Книгу професора кафедри теорії та історії світової літератури Житомирського державного університету ім. І. Франка В. Ф. Шинкарука «Аз-Буки» складають вибрані наукові та публіцистичні статті і нариси з історії давньої і сучасної літератури, вітчизняного мистецтва, літературного краєзнавства. Збірка відображає весь спектр науко-пізнавальних інтересів відомого українського науковця

УДК 82(091):908
ББК 83.3(4Укр-4Жит)

ISBN 978-966-655-700-4

© В. Шинкарук, 2015.

АЗ – БУКИ

Літературно-мистецькі студії

ПОЧАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Давньоукраїнське літописання	9
«Слово о полку Ігоревім»	27
Феофан Прокопович і його трагікомедія «Володимир»	49
Тема історичного минулого народу в давній українській літературі та героїчний епос народів Європи	57

ФОЛЬКЛОР

Маруся Чурай і пісенна традиція Житомирщини	81
---	----

ЛІТЕРАТУРА XX СТОЛІТТЯ

Житомирщина в житті та творчості М. Рильського	101
Василь Кравченко та житомирські прототипи Михайла Булгакова	130
Василь Земляк: Перші кроки на Житомирщині	135
Прожив з весною (Творчий портрет Михайла Клименка)..	140
Творчий ужинок поетів Житомирщини	144
Зустріч, яка не відбулася в Житомирі (Спогади про Роберта Рождественського)	154

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ПЕРЕДМОВИ

Яснозір'я таланту. Передмова до книги І. Сльоти «Золото зажив'я»	163
Автограф для вічності. Передмова до книги І. Сльоти «Автографи»	170
Відчуваючи музику слів. Передмова до книги І. Сльоти Переспіви	172
Юрій Камишний – художник, що переорює душу	180
Інше серцебиття. Відгук на книгу В. Горбунової «Мрія про маленьке життя»	183

Лазар. Друге пришестя або Ми так любили Житомир. Рецензія на книгу С. Лазо «Ми так любили „The Beatles”»	186
Одяг для думок. Передмова до книги Ірини Шинкарук «Сильніша – на одне життя»	190
Диво, знайдене на соціально-психологічному факультеті. Передмова до збірки «Диво, знайдене в собі»	193
Новий обрій Ірини Лубківської. Передмова до книги І. Лубківської «Жити і любити не уві сні»	195

ПОРТРЕТИ

Павло Карпович Сербін: Жив за високим покликанням ...	199
Зірка і смерть Леоніда Венгерова	214
Ніна Матвієнко. Голосом цієї жінки співає і плаче Україна	225
Свіча таланту Костянтина Яновського	232
Жива вода творчості: Ірина Шинкарук	235
Життя, освячене творчістю і любов'ю: Тетяна і Михайло Гузуни	241
Юрій Градовський. Талант, який не знає відпочинку.....	248
Творча характеристика Поліського ансамблю пісні і танцю «Льонок»	254
Анатолій Говораadlo – душа покладена на музику	261
Дві долі, міцно сплетені в одну: Людмила Вікторівна та Георгій Володимирович Майорови	267
Телевізійна зірка зійшла в Житомирі: Рабіга Аманжолова	270
Микола Кавецький: «Я прийшов із світанків»	273

МАРУСЯ ЧУРАЙ І ПІСЕННА ТРАДИЦІЯ ЖИТОМИРЩИНИ

У 1979 році після виходу в світ роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» у суспільстві з новою силою спалахнув інтерес до особистості легендарної української піснетворки, драматична доля якої склала історичну основу цього твору. Роман Ліни Костенко не тільки став помітним явищем української та європейської літератур, а й примусив багатьох вчених спробувати знову дослідити факти, пов'язані з ім'ям Марії Чурай. Історики, фольклористи, літературознавці намагалися знайти нові докази існування авторки і виконавиці великої низки популярних українських пісень, по-новому трактувати вже відомі дані.

Дослідники творчості Марусі Чурай чітко поділяються на два табори: одні доводять, що вона – історична особа, реально існуючий прототип, інші навпаки, заперечують її існування, вважаючи Марусю Чурай витвором народної уяви, чітко визначеним фольклорним персонажем. Один із знавців української усної народної творчості Григорій Нудьга в середині 60-х років минулого століття висловив думку про те, що образ Марусі народився завдяки популярній народній пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Пісня, справді, залишається одним із найвідоміших українських народних творів. Вперше вона була надрукована в 1805 році у «Всеобщем новоизбранном песеннике», виданому на кошти московського купця Сергія Петрова [1, с. 54]. Уже в 1822 році у львівському календарі «Pielgrzym lwowski» з'явився перший переклад цієї пісні німецькою мовою.

На початку 30-х років XIX століття цей фольклорний твір потрапив до Франції та Англії, куди емігрувала значна кількість учасників розгромленого польського повстання. 20 листопада 1831 року знаменитий польський письменник Юліуш Словацький в листі до матері пише: «Совінський видає деякі українські і польські народні пісні... Тутешнім жінкам надзвичайно подобається “Гриць”, а також пісня про

Потоцького» [2, с. 30]. Широкий загал французької публіки познайомився з баладою «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» завдяки поету А. Мільєну, який переклав пісню французькою мовою.

Першим популяризатором «Гриця» в Англії став письменник Генріх Красінський. Цей колишній учасник польського повстання видав у Лондоні англійською мовою книгу «Козаки і Україна». На вклейці книги були опубліковані ноти і слова знаменитої української пісні.

Англійські переклади нашої балади відомі і в XX столітті. На думку спеціалістів, кращий переклад належить канадській письменниці Ф. Р. Лайвсей. Вона здійснила його в 1916 році і назвала твір «Дочка чарівниці» («The Daughter of the Witch»).

Варто підкреслити, що викликав захоплення не тільки сповнений глибокого драматизму текст балади, а й її дивовижна мелодія. Угорський композитор Ференц Ліст, який у XIX столітті кілька разів бував в Україні, під враженням від зустрічей з цим краєм і його людьми написав фортепіанну п'єсу «Українська балада», в якій звучить мотив «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». П'єса стала широко відомою в Європі, це сприяло швидкому перекладу угорською мовою і пісенного тексту («Ne járj, te Gergely»). Поету-перекладачу М. Фінціцькому вдалося максимально зберегти усі найяскравіші текстові особливості народного твору.

Звісно, «Балада про Гриця» цікавила не тільки фольклористів та перекладачів. До сюжету пісні зверталися і письменники. Першу літературну переробку тексту пісні здійснив польський поет Б. Залеський. Його вірш називався «Покарання» («Ukaranie. Dumka ukrainska») і був надрукований наприкінці другого десятиліття XIX сторіччя. У 1838 році сюжетом балади скористувався ще один польський поет А. Г. Генкевич («Dumki z powu wolynsko-ukrainskiej»). По такому ж шляху пішли українські письменники П. Білецький-Носенко (байка «Чудова вода»), І. Онопрієнко-Шелковий (ліро-епічний вірш «Гриць»), російська поетеса О. Чюміна (поема «Маруся Чурай», 1887), київська авторка Є. Озерсько-Нельговська (поема «Маруся Чураївна», 1896).

Особливе місце в українській прозі, безумовно, належить повісті О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...».

Підкреслимо, що у своєму творі письменниця не тільки надзвичайно вдало трансформувала драматичний сюжет народної балади, вона також використала сам текст пісні про Гриця в якості своєрідного поетичного прологу.

Не залишили без уваги баладу і драматурги. Найбільшу популярність мала п'єса Кирила Тополі «Чары, или несколько сцен из народных былей и рассказов украинских» (Москва, 1837). Дехто справедливо вважає, що автор п'єси – український поет і драматург В. Забіла, який підписав свій твір псевдонімом «Кирило Тополя». У 1887 році п'єсу Тополі переробив І. Лагода, і вона декілька сезонів успішно йшла в кількох театрах у містах Росії та України.

В історії драматургії залишився також твір польського письменника А. Грози «Гриць» («Нгус»), який було написано у 1857 році. А. Гроза вважається яскравим представником «української школи» в польській літературі. Він проживав в Україні (останні роки пройшли в містечку Халаїмгородок – тепер Городківка – на Житомирщині), добре знав фольклор і побут українського народу. Письменника особливо захопила драматична інтрига не раз чутої ним (і, можливо, саме на Житомирщині!) пісні. Хоча п'єса мала певний успіх і популярність, та їй не судилося стати художнім відкриттям і прославити А. Грозу, оскільки автору, на жаль, не вдалося зберегти драматизм і реалістичність образів твору.

Мода на сюжет народної балади зберігається уже майже два століття. Симпатію глядачів свого часу викликала п'єса В. Александрова «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (1873), яка стала основою талановитого драматичного твору М. Старицького «Ой не ходи, Грицю». Ця п'єса М. Старицького, в свою чергу, була суттєво перероблена драматургом І. Микитенком і побачила світ під назвою «Маруся Шурай».

До списку драматичних творів, написаних за народною баладою, входять також п'єси маловідомих російських драматургів Вергілія Нардуччі «Маруся Чурай, историческая драма в 4-х действиях» (СПб, 1889), Д. Куліда «В чаду кохання» (1890) та інших. У 1895 році в харківському альманасі пам'яті В. Александрова була надрукована драма В. Самійленка «Маруся Чураївна». П'єса, хоча й не стала художнім здобутком автора, але яскраво продемонструвала величезний інтерес творчої

інтелігенції до української народної творчості, до героїчного минулого нашого народу.

Цей інтерес не зник і в радянські часи. По-своєму трактували сюжет балади «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» С. Руданський, М. Рильський, В. Лучук, Л. Забашта і, звичайно, Л. Костенко. Загалом, сьогодні кількість творів, написаних за мотивами народної балади «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» обраховується уже не десятками, а сотнями.

То що ж було первинним: народна пісня, чи історичний факт?

Хто кого створив: Маруся Чурай баладу «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» чи навпаки?

На жаль, усе, що стосується творчості народної поетеси Марусі Чурай, обставин її життя і смерті, до сьогодні балансує на межі історичного факту і народної легенди. Тож допоки не будуть знайдені нові архівні матеріали, що підтвердять або ж спростують позицію хоча б однієї із дискусуючих сторін, існування Марусі Чурай – співачки і поетеси, авторки відомих пісень – ставиться під сумнів.

До 1839 року ніхто не вбачав у героїні пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» реальної історичної особи. Світогляд багатьох істориків і фольклористів змінила повість прозаїка і драматурга О. Шаховського «Маруся, малороссийская Сафо», яка була надрукована у збірці «Сто русских литераторов» (СПб, т. 1, 1839). Сюжет повісті, можливо, був підказаний письменнику Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком під час однієї із їхніх зустрічей у Харкові.

Відомо, що сам Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який своє життя активно збирав матеріали про Марусю Чурай, також мріяв створити велике художньо-історичне полотно, присвячене своїй легендарній землячці, але, на жаль, планам письменника не судилися здійснитись. Можливо, саме тому, що письменник не знайшов неспростовних доказів існування Марусі.

Повість О. Шаховського присвячувалась подіям визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського поневолення 1648 – 1654 років, у ній зображувались відомі історичні особистості, а головна героїня Маруся – дочка урядника Полтавського охочекомонного козацького полку Гордія Чурая – була наділена автором

дивовижним співочим даром: вона складала і виконувала чудові пісні, які, за твердженням письменника, роками побутують у народі.

Розповідь у повісті веде протоієрей Матвій. Він добре знає Марусю, був знайомий з батьком героїні, який загинув у боротьбі зі шляхтою. Дівчина любить Грицька Бобренка – сина Полтавського хорунжого, котрий до того ж є молодшим братом Марусі. Мати Гриця мріє одружити його з Галею Вишняк, оскільки Галя належала до багатого й іменитого роду. Вона відсилає сина на віддалений хутір, не дозволяючи йому бачитись з дівчиною. Душевні муки Марусі збільшились після того, як Гриць разом з іншими козаками вирушив у військовий похід. Чураївна стурбована намаганням матері Гриця розлучити їх, але ще більше сумує з того, що її коханий може загинути в бою.

У хвилини розпачу Маруся зближається з сусідкою Ягаївною. Зрозуміло, що в персонажа з таким прізвищем не може бути історичного прототипу. Сусідка, здатна до ворожби і чародійства, вмовила дівчину в гурті прочан відправитися до Київської лаври. У Києві Чураївна почула, що козацький загін, в якому начебто був Гриць, повністю знищений, але то були лише чутки. Маруся стає свідком переможного повернення війська Богдана Хмельницького до Києва, дізнається, що Гриць живий і здоровий і навіть отримав звання хорунжого. Вона поспішає на Печерську гору, бо її коханий має іти перед своїм полком з полковим прапором. Та прапор несе друг Гриця – Кіндрат Іскра.

Кіндрат повідомляє дівчині, що Гриць поїхав у Полтаву до своєї нової нареченої – Галі Вишняк. Маруся не дуже вірить словам Кіндрата, оскільки знає, що той сам закоханий у неї. Чураївна повертається до рідного міста. На вечорницях зустрічає Гриця, і той обіцяє навідуватись до неї. Але молодий хорунжий не поспішає виконувати обіцянку, оскільки весілля з Галею уже було призначено і очікували лише на повернення з Петербурга батька Гриця і дядька Галі. Доведена до розпачу Маруся кидається в річку. Життя їй рятує Кіндрат Іскра. Купання в холодній воді не минуло безслідно. Маруся тяжко застудилась. Кіндрат розповідає про її хворобу Грицеві. Гриць приходить до Марусі і намагається заспокоїти її. Після цієї зустрічі дівчина почала видужувати, але трапилось так, що під

час однієї із прогулянок вона почула весільні пісні... Чураївна здогадалась, що вони лунають на честь Гриця і Галі...

Маруся вмовила матір, щоб та запросила Гриця прийти до хати і попрощатись з нею. Коли парубок прийшов, вона почастувала його вишневим медом, в який додала отрути. В останню мить дівчина захотіла вибити напій із рук Гриця, але від хвилювання і розпачу не змогла навіть поворухнутись. Коли ж Гриць мертвим упав на долівку, вона в нестямі сама стала шукати смерті, злизуючи з підлоги рештки отрути.

Суд виносить Марусі смертний вирок, але Кіндрат Іскра привозить від гетьмана Богдана Хмельницького універсал, в якому сказано, що Чураївні дарується життя: «Полковнику, Судді, Старшинам і всьому Полтавському полку. Наказ.

В розумі ніхто не губить, кого щиро любить. Отже й карати без розуму не дозволяється, а тому наказую зарахувати голову полтавського урядника Гордія Чурая, відрубану ворогами нашими, за голову його дочки Марини Чурай, в пам'ять героїчної загибелі її батька й заради чудових пісень, що вона їх складала.

Надалі ж без мого наказу смертних вироків не здійснювати. Марину Чурай з-під варті звільнити».

Після оголошення універсалу гетьмана Маруся була звільнена з в'язниці, але тяжко захворіла і прожила недовго. Дівчина померла у 1653 році. На той час, на думку письменника, їй було лише 28 років.

Ми так детально зупинились на змісті повісті О. Шаховського тому, що в ній вперше Марусю Чурай названо Мариною, складальницею і виконавицею відомих пісень, визначені основні моменти її життя, які так чи інакше використовуються тими дослідниками творчості народної поетеси, які вважають її історичною особою.

У примітках автор зазначав, що написав свій твір на основі свідчень реальних особистостей та історичних фактів, але не вказав на їх документальне підтвердження, не повідомив про джерела цих фактів, також не назвав прізвищ своїх інформантів.

На розповіді очевидців посилався і український прозаїк та драматург Г. М. Бораковський. Одна із його історичних драм у 6 діях, що була надрукована у Львові в 1888 році, називалася «Маруся Чурай – українська піснетворка» [3]. На думку

тогочасної критики, фабулу цієї драми автор взяв не з пісні, а «з народних оповідань про те, що ще за Богдана Хмельницького жила на Україні дівчина Маруся Чурай, котра дуже гарно складала пісні...» [4, с. 14]. Сам письменник зізнавався, що для п'єси він використав відомі з дитинства розповіді діда.

Це ще одне використання в літературі народного сюжету не залишилося непоміченим. Відомий український літературознавець О. Огоновський у своєму нарисі з історії сучасної української літератури виділив п'єсу Г. М. Бораковського з числа інших драматичних творів («Зоря», 1889). Автор нарису особливо наголосив на тому, що «до написання драми «Маруся Чурай» Г. М. Бораковський підійшов з неабиякою відповідальністю... Про «піснетворку Марусю» почув він оповідання від старого діда з полтавських козаків, потім взяв монографію Костомарова «Богдан Хмельницький» і деякі інші історичні твори, вчитавшись у них добре, уявив собі ясно епоху, в яку жила Маруся Чурай».

Найбільш ґрунтовну спробу дослідження біографії Марусі Чурай у ХІХ столітті здійснив О. А. Шкляревський, відомий журналіст і письменник, який захоплювався українським фольклором. О. А. Шкляревський народився на Полтавщині і, очевидно, з дитинства був знайомий з драматичною історією життя Марусі. Переїхавши до Петербурга, в 1877 році О. А. Шкляревський опублікував в журналі «Пчела» біографічний нарис про талановиту співачку. Нарис називався «Маруся Чурай. (Малороссийская певунья)» і мав величезний розголос. В основу нарису автор поклав не конкретні історичні матеріали, а народні перекази і легенди: «По Україні, переважно в Полтавській губернії, а також частково в Київській і Чернігівській, ходить переказ, що автором відомих і найпоширеніших у слов'янському світі пісень була дуже молода дівчина, козачка, Маруся Гордіївна Чурай» [5, с. 711]. Свій нарис автор суттєво доповнив яскравими епізодами, які почув від знаменитого українського письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. У дитинстві О. А. Шкляревський часто бував у домі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка і навіть бачив портрет Марусі. О. А. Шкляревський справедливо зазначив, що народна пам'ять, очевидно, не зберегла б імені авторки багатьох українських пісень, якби не її трагічна доля.

Відомий російський бібліограф М. М. Голіцин присвятив Марусі Чурай статтю в укладеному ним у 1889 році «Бібліографічному словнику російських письменниць». Словник був надрукований у Санкт-Петербурзі і користувався популярністю як серед науковців, так і серед простих читачів. М. М. Голіцин назвав Марусю «імпровізаторкою малоросійських пісень» і особливо підкреслив, що вона була «однією з кращих співачок свого часу» [6, с. 273].

Професор Київського університету, один із найавторитетніших дослідників давньої слов'янської літератури та фольклору П. В. Владимиров, у 1892 році в статті «Участь російської жінки в розвитку народної словесності і перші російські письменниці VIII століття» (стаття задумувалась як рецензія на уже згаданий словник М. М. Голіцина) також досліджував факти біографії Марусі Чурай. Він вважав її реально існуючою особою і погоджувався з тим, що дівчина була якщо не авторкою, то «імпровізаторкою» багатьох народних музично-поетичних творів: «...ми знаходимо згадки про деяких поетес у народному стилі, про складальниць пісень, які зустрічаються донині в усному вжитку серед народу. Такі пісні... Марусі Чурай. Остання відноситься до першої половини XVII ст. Ми не знаємо, наскільки обґрунтовано приписуються їй відомі малоросійські пісні «Віють вітри, віють буйні» або «Ой не ходи, Грицю» та інші, але, безперечно, Маруся Чурай була імпровізаторкою деяких малоросійських пісень» [7, с. 101].

Факт існування Марусі Чурай підтверджує В. Л. Модзалевський, історик і письменник, який свого часу керував Чернігівським музеєм старовини. Він зізнається, що під час роботи над виданням чотирьохтомного «Малоросійського родословника» та «Актової книги Полтавського міського управління XVII століття» зустрічав дані, опосередковано пов'язані з історією відомої в Полтаві в середині XVII століття родини Чураїв. «Русский биографический словарь» у 1905 році розмістив на своїх сторінках коротку біографічну довідку, автором якої був В. Л. Модзалевський: «Чурай, Маруся (Марина Гордіївна), складальниця малоросійських пісень... З пісень, які, безумовно, належать Марусі, найбільш відомі: «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю», «Грицю, Грицю до роботи»,

«Сидить голуб на березі», «Засвітали козаченьки», «Котилися вози згори» і др.» [8, с. 461].

У драматичній історії, яку вже майже два століття намагаються розгадати люди, задіяні троє основних героїв. Звичайно, найбільше цікавить усіх Маруся Чурай. Абсолютно точних відомостей про українську дівчину, яка складала і виконувала свої пісні, немає. Навіть її ім'я та прізвище зустрічається в кількох варіантах. У більшості фольклорно-історичних джерел її називають Марусею (зменшуване від імені Марія) Чурай, та іноді їй приписують ім'я Марина, а прізвище звучить як Чупрай, Шурай або ж Чугай.

Місцем народження народної поетеси вважається місто Полтава – один із головних центрів козацького руху. Можливі роки народження Марусі – 1625 або ж 1628. На думку Л. Кауфмана, походить вона з родини охочекомонного козака Гордія Чурая. Батько народної поетеси був людиною чесною і рішучою. Одного разу, не витримавши знущань багатого шляхтича, Чурай вихопив свою шаблю і вбив зловмисника. Після цього він змушений був залишити Полтаву, перебратися на Січ і пристати до козацького війська.

Після битви під Кумейками Гордій Чурай потрапив до полону і в 1638 році разом з гетьманом Павлом Павлюком (Бутом) та іншими полоненими козаками був страчений шляхтою у Варшаві. Про це розповідається в популярній народній пісні, записаній ще у 1834 році відомим українським істориком і фольклористом М. Максимовичем. У цій пісні гетьмана Павлюка чомусь помилково названо Степаном:

Орлику, сизий орлику, молодий Чураю!
Ой забили ж тебе ляхи та в своєму краю.
Ой забили ж тебе ляхи та з твоїм гетьманом,
Із твоїм гетьманом та паном Степаном. [9, с. 95].

До речі, відомостями про обставини героїчної загибелі гетьмана Павла Павлюка (Бута) та кількох козацьких старшин, серед яких був і Чурай, скористувалася Л. Костенко при написанні своїх історичних поетичних творів.

Очевидно після смерті Гордія Чурая полтавська громада уважно опікувалась родиною загиблого козака. Дружина Горпина і дочка Марія були оточені увагою і співчуттям, могли

завжди сподіватись на допомогу і підтримку полтавського люду. Маруся Чурай відзначалася не тільки поетичним талантом, прекрасним голосом, але й вродою. Ось як описує її О. Шаховський: «За описом одного із церковників, що дійшов до нас від батьків, чорні очі її горіли, як вогонь в кришталевій лампаді; обличчя було біле, як віск, стан високий і прямий, наче свічка, а голос... Ах, що то за голос був! Такого дзвінкого і солодкого співу не чувано навіть у Київських бурсах!» [10, с. 772].

Абсолютно іншою змальовує Марусю письменник О. Шкляревський. Він зізнається, що бачив портрет дівчини на квартирі у Г. Ф. Квітки-Основ'яненка і запам'ятав її такою: «Маруся була справжня красуня і в суто малоросійському стилі: дрібненька (тобто невелика на зріст, трохи худорлявенька, мініатюрно складена – *О. Г.*), струнка як струна, з маленьким, але рельєфно окресленим під тонкою білою вишитою сорочкою бюстиком, з маленькими ручками і ніженьками, з привітним виразом ласкавого, матового кольору, засмаглого личка, на якому виступав рум'янець, з карими очима під густими бровами і довгими віями... Голівку дівчини покривало розкішне, чорне як смола волосся, заплетене ззаду в густу широку косу до колін. Чарівність дівчини довершував маленький ротик з білими, як перламутр, зубками, закритий, мов червоний мак, рожевими губками... Але при цьому в Марусі було круте, трохи випукле гладеньке, сухе чоло і трохи дугоподібний, енергійний, з горбинкою ніс» [5, с. 711].

Зрозуміло, що два наведені портрети не можуть належати одній особі, але хто із авторів дав правдиве зображення зовнішності Марусі Чурай, визначити сьогодні неможливо. Більше того, за деякими свідченнями Маруся була високою на зріст, а О. Шкляревський підкреслює, що вона була «мініатюрно складена», цей же письменник вказує на «засмагле личко дівчини», а сучасники наполягають на тому, що в неї було бліде обличчя...

Серед учених немає однастайності і в питаннях, пов'язаних з іншими персонажами драматичної історії. Відсутні будь-які історичні дані, що вказували б на реальність Івана Іскри (Іскренка). О. Шкляревський у своєму нарисі чомусь називає його Петром, вказуючи при цьому, що він був дідом відомого

полтавського полковника Івана Іскри, якого після конфлікту з гетьманом Мазепою було страчено.

У творах О. Шаховського та Г. Бораковського цей герой названий Кіндратом, а В. Модзалевський у своєму «Малоросійському родословнику» називає його сином гетьмана Якова Іскри-Острянина (Остряниці) і не дідом, а батьком Івана Іскри. Але у списках реєстрових козаків Полтавського полку періоду визвольної війни проти Польщі, які зберігаються в Інституті історії Національної академії наук України, козака Івана (Петра чи Кіндрата) Іскри не зустрічається. Відсутнє у цих списках і прізвище ще однієї дійової особи цієї історії – Григорія (Гриця) Бобренка.

Григорієм Бобренком називають його О. Шаховський та Г. Бораковський, а ось О. Шкляревський вважає, що справжнє прізвище Гриця було «Остапенко» і що батько хлопця був хорунжим Полтавського полку.

О. Шаховський у своєму творі називає Григорія Бобренка молодшим братом Марусі, але цей факт теж немає історичної аргументації і підтвердження. Відсутність документів, які доводили б існування героїв трагічного любовного трикутника, змусили декого із дослідників звернутися до оригінальних способів ведення наукової розвідки. Ще в середині 60-х років минулого століття композитор і музикознавець, знавець і збирач фольклору Леонід Кауфман реальність Марусі Чурай, Івана Іскри та Гриця Бобренка доводив текстами народних пісень, відомих у місцях, де розвивалися події, про які ведеться мова [11; 12].

Але пісні, сюжетну канву яких можна співставити з обставинами життя і смерті Марусі Чурай, народжувалися і були популярними не тільки на Полтавщині, а й на Галичині, Волині, Поліссі, Слобожанщині... Якщо повірити фольклору, то складається враження, що в кожному регіоні України була своя Маруся Чурай, а спроби дівчат привернути до себе юнаків з допомогою чаклування і зілля найчастіше призводили до трагічних наслідків.

Здійснити оригінальну спробу встановити обставини життя і смерті Марусі з таким же успіхом можна, керуючись текстами народних пісень поширених чи народжених на Житомирщині. Під час фольклорних експедицій, здійснених

студентами і викладачами Житомирського державного педагогічного інституту імені І. Франка у трьох віддалених між собою районах (Олевському, Чуднівському і Андрушівському) протягом 70 – 80-х років ХХ століття, наприклад, записано три варіанти пісні «Ой чие ж то поле», де відтворена ситуація, в яку потрапила Маруся Чурай. В одному варіанті героїня, щоб відбити юнака в двох своїх суперниць, «дала йому чари на білій тарілці, на білій тарілці, в крепкій горілці», у другому – заховала отруту «в перепілці». Скуштувавши цих «чар», козак помирає:

Ой, чие ж то поле, що довгії гони.
Ой, то ж того козаченька, що чорнії брови.

Ой чії ж то воли по ріллі ходили,
Ой, то ж того козаченька, що ми втрьох любили.

Одна любила, другая кохала,
А третя чорнявая чари готувала.

Чари готувала, кликала до хати:
– Прийди, прийди, козаченьку, щось маю сказати.

Прийшов він до хати, та й сів біля столу,
Вона ж йому на тарілку – цілу перепілку.

Не з'їв перепілку, з'їв з крильця реберце –
Заболіла головонька, закололо в серце.

Його мати ходить, білі ручки ломить:
– Ой що ж тобі, мій синочку, що ж тобі одходить?..

– Ой ти, мамцю моя, мати моя мила,
Ой то ж тая чорнявая мене отруїла.

– Не журись, синочку, зварю тобі зілля.
Як ти станеш дужий, справимо весілля.

– Ой не треба зілля, не треба нітрошки,
Тільки треба сажень землі, ще й чотири дошки...

Пісня була записана в 1979 році в селі Копище Олевського району від Анни Устимівни Мартиновець.

Лише у третьому варіанті народного твору, записаного в 1980 році в с. Пилипи Чуднівського району від Івана Михайловича Дуплійчука, немає трагічної розв'язки. Наведемо текст пісні повністю.

Ой чие ж то поле, що довгії гони,
Ой то ж того козаченька, що чорнії брови.
Ой чий ж то воли по полю ходили,
Ой то ж того козаченька, що ми втрюх любили.

Ой одна любила, а друга кохала,
А третя, чорнявая, чари готувала.
Дала йому чари на білій тарілці,
На білій тарілці, у крепкій горілці:

Чари ж мої, чари, зіллячко зелене,
Причаруйте козаченька на весь вік до мене.

Свого часу Л. Кауфман записав на Полтавщині кілька десятків пісень, в яких моделюється життєва ситуація, схожа на обставини життя і творчості Марусі. На цій підставі дослідник зробив припущення, що Марусі Чурай належить більше двадцяти пісень, переважна більшість з яких відтворюють найяскравіші факти біографії народної поетеси і співачки. Л. Кауфман вважає, що до пісенної творчості Чураївна зверталася лише у найскладніші моменти життя, знаходячи у створенні пісень не тільки можливість реалізації свого щедрого таланту, а й душевний спокій та розраду.

Серед найбільш вдалих творів, які приписуються Марусі Чурай, називається пісня «Засвистали (засвіт встали) козаченьки». На думку Л. Кауфмана, вона була написана в 1648 році, в момент прощання з коханим Грицем, який разом зі своїми побратимами у складі війська Б. Хмельницького відправлявся в бойовий похід проти польських поневолювачів. На нашу думку, вірогідність того, що пісня складена Марусею, надзвичайно низька. Цей музично-поетичний твір до сьогодні залишається популярним не тільки на Полтавщині, а й у західних і південних областях України. Причому ті рядки пісні, у яких є натяк на стосунки Марусі і родини Гриця, не збереглися, а якщо і зустрічаються, то дуже і дуже рідко.

«Засвистали (засвіт встали) козаченьки» багато десятків разів записувалась і під час фольклорних експедицій на території Житомирської області. Найпоширеніший варіант тексту пісні є таким:

Засвистали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

– Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
Та за свого миленького
Богу помолися.

Зійшов місяць над водою,
А сонця немає,
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить.

– Іди, іди мій синочку,
Іди, не барися,
За чотири неділеньки
Додому вернися.

– Ой рад би я, стара мати,
Раніше вернутися,
Та щось кінь мій вороненький
В воротах спіткнувся.

Пісня записана в 1977 році в с. Антопіль Андрушівського району від Артемчук Євгенії Наумівни. У ній повністю відсутня та частина, яка натякає на небажання матері Гриця бачити Марусю своєю невісткою і яка, за припущенням Л. Кауфмана, прямо вказує на те, що авторкою твору могла бути саме Чураївна:

– Ой Бог знає, коли вернусь
І в яку годину,
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину!

– Ой рада б я Марусеньку
За рідну приймати,
Та чи ж буде вона мене,
Сину, шанувати?

– Ой не плачте, не журіться,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв кінь мій вороненький,
Назад сподівайтесь. [13, с. 16].

Одразу кидається у вічі, що поліський варіант пісні «Засвистали козаченьки» сповнений високого драматичного узагальнення. Можливо, саме таким і був перший варіант твору. Варто зазначити, що в даному випадку позбавлення пісні побутової конкретизації, звичайно ж, не є доказом його хронологічної і художньої первинності чи вторинності.

Вважається, що Маруся Чурай є також авторкою пісні «В кінці греблі шумлять верби». Пісня, за тією ж гіпотезою Л. Кауфмана, з'явилася на світ в період розлуки народної поетеси з коханим. На Полтавщині поширеним є такий варіант твору:

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила...
Нема того козаченька,
Що я полюбила.

Ой немає козаченька –
Поїхав за Десну.
Рости, рости дівчинонька
На другу весну.

Росла, росла дівчинонька
То й на порі стала,
Ждала, ждала козаченька,
Та й плакати стала.

Ой не плачте, карі очі,
Така ваша доля:
Полюбила козаченька,
При місяці стоя!

Зелененькі огірочки,
Жовтенькі квіточки...
Нема мого миленького,
Плачуть карі очки... [13, с. 52].

Пісня «В кінці греблі шумлять верби» залишається достатньо популярною і в наші дні. Причому її варіанти, записані в різні роки на Житомирщині, майже нічим не відрізняються від наведеного тексту, який, підкреслимо ще раз, був почутий на Полтавщині. Виняток складає, хіба що перший рядок у другій строфі. Порівняємо:

Нема його, та й не буде –
Поїхав за Десну.
Рости, рости дівчинонька
На другу весну.

Записано в с. Лугини в 1979 року від Ольги Семенівни Драчевської.

Судячи з першого варіанту цього твору, лірична героїня – зовсім юна дівчина, майже підліток. Саме це і викликає ще один сумнів. Адже Л. Кауфман наполягає на тому, що пісня з'явилась восени 1648 року, а на той час Марія була уже сформованою особистістю, і, якщо вірити легендам, авторкою багатьох пісень.

Звернемо увагу на ще один важливий момент: якщо у першому варіанті пісні героїня все-таки сподівається на повернення свого судженого, то у другому (записаному на Житомирщині) – відсутній навіть натяк на його повернення... Це робить пісню ще більш драматичнішою, виразнішою і в ідейному, і в художньому плані.

Стало хрестоматійним вважати знамениту баладу «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» – твором, породженим талантом Марусі Чурай і підсиленням її особистою трагедією. Мені, як людині, пов'язаній з музично-поетичною творчістю, видається сумнівним факт оспівування Марусею власного злочину. Давні дослідники біографії Чураївни одностайно говорять про намагання дівчини здобути прощення громади, загладити свою тяжку провину. Але в тексті балади не відчувається каяття:

Ой не ходи, Грицю, не ті вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.
Одна дівка чорнобривая,
Чарівниця справедливая!
У неділю рано зілля копала,
А у понеділок його полоскала.
У вівторок рано зілля варила,
В середу ввечері Гриця отруїла.
Як прийшов четвер, то Гриць і помер,
Як прийшла п'ятниця, поховали Гриця.
А в суботу рано мати дочку била:
– Ой нащо ж ти, доню, Гриця отруїла!
– Мати ж моя мати, та ваги не має,
Хай Гриць помирає і двох не кохає...
Така тобі, Грицю, за тее заплата,
Із чотирьох дощок темная хата...

Записано від Чуб Ганни Андріївни в с. Стара Котельня
Андрушівського району в 1975 році.

В українському фольклорі традиційно часто використовуються власні імена. Це стосується не тільки пісень, а й казок, загадок, приказок та прислів'їв. Найчастіше зустрічаються такі чоловічі імена, як Іван, Гриць, Петро, Микола, такі жіночі імена, як Марія і Галина. Тож чи випадково головні герої історії, пов'язаної з Марусею Чурай, носять найпоширеніші в українській усній народній творчості імена? Думається, що ні.

В історії нашого мистецтва, на превеликий жаль, залишається багато білих плям, безліч запитань, відповідь на які, можливо, знайдеться з часом. Якщо ж оперувати фактами, то, скоріш за все, Маруся Чурай – це витвір народної уяви і фантазії, а не історична особистість. Пісні, які сьогодні деякі дослідники приписують їй, є продуктом колективної творчості. Народились вони, очевидно, не тільки на Полтавщині, а й в інших регіонах України, в тому числі – і на Житомирщині.

1. Всеобщий новоизбранный пісенник. Иждивением московського купца Сергія Петрова. – № 21. – М., 1805.
2. Listy Juliusza Slowackiego. – Т. 1. – Львів, 1883.
3. Бораковський Г. М. Збірник драматичних творів. – Т. 1. – Львів, 1888.
4. Комар М. Збірник драматичних творів // Зоря. – 1889. – № 1.
5. Шкляревский А. А. Маруся Чурай (Малороссийская певунья) // Пчела. – 1888. – № 45.
6. Голицын Н. Н. Биографический словарь русских писательниц. – СПб, 1889.
7. Владимиров П. В. Участь російської жінки в розвитку народної словесності і перші російські письменниці VIII століття // Университетские известия. – Киев. – Май. – 1892.
8. Русский биографический словарь под наблюдением А. А. Половцева. – СПб, 1905.
9. Максимович М. Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. – Ч. I. – Кн. I. Украинские думы. – М., 1834. – С. 95.
10. Шаховский А. Маруся, малороссийская Сафо // Сто русских литераторов. – Т. 1. – М., 1839.
11. Кауфман Л. Легенда про пісню // Вітчизна. – 1964. – № 10.
12. Кауфман Л. Ще про Марусю Чурай // Вітчизна. – 1965. – № 9.
13. Дівчина з легенди. Маруся Чурай. – К. : Дніпро, 1974.

